

ISSN 1563-0307
Индекс 75876; 25876

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Психология және социология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия психологии и социологии

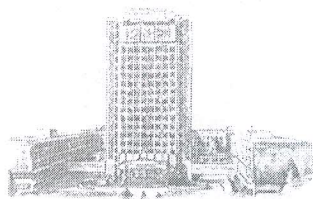
AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

Psychology and sociology series

№4 (55)

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

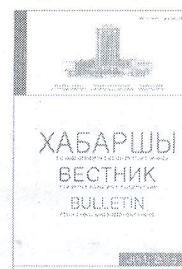
ХАБАРШЫ

ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ СОЦИОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ

№4 (55)

ISSN 1563-0307

Индекс 75876; 25876

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Қуәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Нұрбекова Ж.А.

(Қазақстан)

+7 701 111 5488

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Жаманбалаева Ш.Е. (ғылыми редактор)

(Қазақстан)

Аймағамбетова О.Х. (ғылыми редактордың

орынбасары) (Қазақстан)

Әбдірайымова Г.С.

Әбдікерова Г.О.

Биекенов К.Ү.

Жаназарова З.Ж.

Ким А.М.

Жарықбаев Қ.Б.

Ахтаева Н.С.

Қылышбаева Б.Н.

Шеденова Н.У.

Қабақова М.П.

Қамзанова А.Т.

Қалымбетова Э.К.

Сулейманов А. (Түркия)

Гуслякова Л.Г. (Ресей)

Гаутам Н. Ядама (АҚШ)

Колева И. (Болгария)

Сафдар С. (Канада)

КАЗАК
УНИВЕРСИТЕТІ
БАСПАҮЙІ

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гүлмира Шаққозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гүлмира Бекбердиева,

Ерсін Жайнақов

Компьютерде беттеген:

Айша Калиева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Мәлдір Өміртайқызы

Телефон: +7(727)377-34-11

E-mail: Moldir.Omirtaikyzy@kaznu.kz

ИБ №8899

Басуға 30.11.2015 жылы қол қойылды.

Пішімі 60x84 $\frac{1}{8}$. Көлемі 18,1 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс.

Тапсырыс №3572. Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2015

- 15 Руденская Е.В. Социальная психология. – Новосибирск, 1996. – С. 135.
16 Агаджанян З.Б., Торшин В.И. Экология человека. – М.: Крук, 1994. – С. 202.

References

- 1 Korolenko C.P. Psihofiziologija cheloveka v jekstremal'nyh uslovijah. – L.: Medicina. 1978. – 272 s.
- 2 Barkljanskij Ju.A. Jekologicheskaja situacija v predstavlenijah zhitelej radiacionno zagraznennyh territorij // Ural atomnyj: nauka promyshlennost', zhizn': tez. dokl. – Ekaterinburg, 1995. – S. 47-49.
- 3 Berezin F.B. Jemocional'nyj stress i psihosomaticheskie rasstrojstva. Podhody k terapii // MateriaMedica. – 1996. – № 1(9). – S. 29-56.
- 4 Ganzen V.A. Sistemnyj podhod k analizu, opisaniju i jeksperimental'nomu issledovaniju psihicheskikh sostojanij cheloveka // Jeksperimental'naja i prikladnaja psihologija. – L.: Izd-vo Leningr. un-ta, 1981. – Vyp. 10. – S. 5-16.
- 5 Naenko N.I. Psihicheskaja naprjazhennost'. – M.: Izd-vo MGU, 1976. – 226 s.
- 6 Rumjanceva G.M., Lebedeva M.O. Posttravmaticheskoe stressovoe rasstrojstvo // Prognoziruemye narushenija psihicheskogo zdorov'ja posle jadernoj katastrofy v Chernobyle: tez. dokl. mezhdunar. konf. – Kiev, 1995. – S. 118.
- 7 Sappa N.N., Pahomova N.V., Liholev T.V. Jekologicheskaja naprjazhennost' v regionah jekspluatacii AJeS: social'nye aspekty // Sociologicheskie issledovanija. – 1992. – № 2. – S. 17-19.
- 8 Sokolova E.D., Berezin F.B., Barlas T.V. Jemocional'nyj stress: psihologicheskie mehanizmy, klinicheskie projavlenija, terapija // MateriaMedica. – 1996. – № 1(9). – S. 5-28.
- 9 Stoljarenko. M. Social'naja psihologija: ucheb. posobie dlja vuzov. – M.: A.M. JuNITI-DANA, 2001. – 543 s.
- 10 Sudakov K.V. Sistemnye mehanizmy jemocional'nogo stressa /M., 1981.-230 s.
- 11 Janickij O.N. Sociologija riska. – M.: Izd-vo LVS, 2003. – 254 s.
- 12 Panov V.I. Jekologo-psihologicheskie problemy kachestva zhizni: regional'nye Jekopsihologicheskie aspekty razvitiya individual'nosti: kollektivnaja monografija. – Chita: Izd-vo ZabGPU, 2004. – 159 s. – M.: Psihologicheskij institut RAO, 1997. – 147 s.
- 13 Taylor B. Prevention of pediatric pulmonary problems: the importance of maternal smoking. – Lung, 1990.
- 14 Levochkina A.M. Osnovy jekologicheskoy psihologii (na ukr. jaz.). – Kiev: MAUP, 2004.
- 15 Rudenskaja E.V. Social'naja psihologija. – Novosibirsk, 1996. – S. 135.
- 16 Agadzhanjan Z.B., Torshin V.I. Jekologija cheloveka. – M.: Kruk, 1994. – S. 202.

Төлешова Ұ.Б., Атымтаева А.

**Әлеуметтік үйлердегі
қарттардың эмоционалдық
ахуалын педагогикалық-
психологиялық қолдау
жұмыстары**

Toleshova U.B., Atymtaeva A.

**Psychological pedagogical
support of an emotional state to
elderly people in elderly houses**

Толешова Ұ.Б., Атымтаева А.

**Психологическая
педагогическая поддержка
эмоционального состояния
пожилых людей в
престарелых домах**

Мақалада қарттарды әлеуметтік қолдау мен қорғау және сүйемелдеу жолдары мен педагогикалық-психологиялық жұмыс жүйесін қарастырған. Қарттарды әлеуметтік қорғау шараларының бірі қарттық жасқа келіп немесе жоғалған өзіне-өзі қызмет ету қарекетін, жалпы қызметтің әртүріне қабілетін қалпына келтіруге және орнын толтыруға бағытталған медициналық, психологиялық, педагогикалық, әлеуметтік-экономикалық іс-шаралар кешенін тұратын, сондай-ақ қарттардың толыққанды өмір сүруіне мүмкіндік беретін әрі олардың құқықтары мен қабілет, мүмкіндіктерін іске асыруын қамтамасыз етуін оңалту болып табылады. Егде жастағы жеке тұлғаның психологиялық дамуы қарт адамдардың жеке тұлғасының өзгеруі туралы мәселе бойынша көптеген қарама-қайшы пікірлер бар. Осы мәселелерге педагогикалық-психологиялық талдау жасай отырып автор өз пікірін ұсынған.

Түйін сөздер: жас ерекшелік психологиясы, қарттық жас, егде жас, зейнеткерлік жас, қарттарды әлеуметтік қолдау, геронтология, бос уақыт, әлеуметтік-психологиялық бейімделу, әлеуметтік-психологиялық дезадаптация.

In this article the problem of system of pedagogical psychological work, the social help, rehabilitation, protection and ways of support of elderly people are considered. One of measures of social protection of elderly people of a retirement age, or self-service losses to have opportunity to restore ability of each type of service and compensation, medical, psychological, educational, social and economic actions in a complex, and also to provide them with the rights and opportunity to conduct full-fledged life and to help realization of these opportunities, and also rehabilitation. There are many contradictory opinions concerning change of psychological development in elderly people. Some researchers refer on aging, and some deny any essential changes at elderly people. There is a theory of researchers that somatic and psychological change is an old age illness. In given cases important of change emotional a state at elderly people, consultations and scheduled maintenance of work with elderly people. In this work the author recommends the psychological pedagogical analysis of a problem and the point of his view.

Key words: age psychology, old age, person advanced in years, retirement age, social help to people advanced in years, gerontology, free time social psychological adaptation, social psychological unadaptation.

В данной статье рассматривается проблема системы педагогической психологической работы, социальная помощь, реабилитация, защита и способы поддержки пожилых людей. Одной из мер социальной защиты пожилых людей пенсионного возраста или потери самообслуживания, чтобы иметь возможность восстановить способность каждого вида услуг и компенсации, медицинских, психологических, образовательных, социальных и экономических мероприятий в комплексе, а также обеспечить их своими правами и возможностью вести полноценную жизнь и помогать реализации этих возможностей, а также реабилитации. Есть много противоречивых мнений по вопросу изменения психологического развития у пожилых людей. В данной работе автор рекомендует психологический педагогический анализ проблемы и свою точку зрения.

Ключевые слова: возрастная психология, преклонный возраст, пенсионный возраст, социальная помощь людям преклонного возраста, геронтология, свободное время, социально психологическая адаптация, социально – психологическая дезадаптация.

**ӘЛЕУМЕТТІК
ҮЙЛЕРДЕГІ
ҚАРТТАРДЫҢ
ЭМОЦИОНАЛДЫҚ
АХУАЛЫН
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ
ҚОЛДАУ ЖҰМЫСТАРЫ**

Бүкіл әлемде қарт азаматтардың саны айрықша өсуде, ал қарттық және қартаю мәселесі өзекті мәселе болып отыр. Адамның қартаюының өзіне назар аудартуының жоғарылауына қарамастан көптеген сұрақтар осы уақытқа дейін өңделмеген. Қазіргі уақытқа дейін қартаю ұғымының дәл анықтамасы жоқ. «Homosapins» деген адам түрінің латынша атауына саналы деген сөзден басқа қартаюшы немесе қарттық адамның мінездік белгісі деген ұғымдарды да білдіреді.

Қартаю кезеңінің «кеш естиярлық», «қарттық жас» деген анықтамалары кездеседі. «Демографиялық-энциклопедиялық» сөздікте 1985 ж. мынадай анықтамалар келтіріледі: Қартаю бұл – адамзат тарихының әртүрлі тарихи-эволюциялық кезеңдерімен және әртүрлі экологиялық манипуляциялық әлеуметтік алмасушы биопсихологиялық және әлеуметтік ұғым.

Қазіргі кезде жоғары дамыған елдерде адамдардың қартаю кезеңі созылып, өмірлері ұзарып, ол отыз жылдай уақытты алатын болды. Алайда, педагогика, психология ғылымында бұл кезең адам өмірінің 311 бөлімінің алғашқы кезеңіне қарағанда аз зерттелген. Сонда да соңғы 20 жылдықта психологтар қарт адамдардың мінезінің психологиялық болмысы туралы маңызды материалдар жасады [1, 23 б.].

Соңғы он жылдықта адам өмірінің ұзақтығының артуына байланысты бұл проблемаға назар көбірек аударылуда.

Егде кезде белсенді өмір сүруді сақтау қажеттілігі қазіргі замандағы ғылыми зерттеулердің өзекті мәселесі. Қарттар психологиясын белгілі ғалымдар М.Д. Александрова, Л.И. Анциферова, Л.В. Кирасимов, С.Г. Максимов, М.Н. Сачук, Н.П. Петрова және т.б. ғалымдар қарастырған [2, 11 б.].

С.И. Ожегованың сөздігінде «егде» – «қартай бастаған», «қарттық» – «организм әлсізденетін, кемелдеген кезеңнен кейінгі өмір» және «қарт» – «қартаюға жеткен». Мұндай анықтамалар мынадай ойға әкеледі, біздің елімізде анық бейнеленген, біз адам қартайғанда қандай болатынын және қарт кісілердің тобына 60-та 75-ке дейінгі жасты жатқызады. Бұл топқа кіретін адамдар үшін белсенділік деңгейі айтарлықтай жоғары сақталған, ал олар үшін әлеуметтік-психологиялық бейімделуі және осы арқылы психологиялық, педагогикалық өзін жақсы сезінетінін бұзу маңызды мәселелердің бірі болып табылады[3].

Көптеген зерттеулерде адамның психологиялық жас ерекшеліктері туралы әңгімелейді. Адамның жас ерекшелігін кезеңдерге бөлу мәселесіне психологиялық тұрғыдан қарайды. Б.Г. Аканев жетекшілігінде ғалымдар егде адамдардың психоэволюциясына зерттеу жүргізген. Е.С. Авербух өзінің жұмысында егде жаста адамдардың бойында белсенділік төмендейтіндігін, психикалық процестер баяулайтындығын, хал-жағдайы нашарлайтындығын жазады. Қартаю процесінде құбылыстар мен оқиғаларға деген көзқарасы, мүдделердің бағытталуы өзгереді. Көп жағдайларда мүдделер аясы тарылады, күнкілдеу, айналасындағыларға наразылық көбейеді. Сонымен қатар, өткен уақытты идеалдандыру, еске түсіруге деген бетбұрыс байқалады. Қарт адамның бойында өзін-өзі бағалау жиі төмендейді, өзіне-өзі наразы болу, өзіне деген сенімсіздік арта түседі. Атап өтілген өзгерістер қарттық жастағы барлық адамдарға бірдей дәрежеде тән емес. Көптеген адамдардың егде жасқа дейін өздерінің жеке бас ерекшеліктері мен шығармашылық мүмкіндіктерін сақтайтындығы жалпыға мәлім. Барлық ұсақ-түйек, маңызы жоқ нәрселердің барлығы жоғалады да, әйгілі «рухани жаймашуақтық» басталады, олар дана бола бастайды. Жалпы алғанда қартаю бастағанда реналитруктивтегі деструктивтік процестерін меңгеруге байланысты динамикалық өмір сүруді түсінеді, ал қартаю – осы өзгерулердің жетістігі. Бұл өзгерулер биологиялық деңгейде мына жағдайда өтеді – организм өзгере бастағанда, өлім жақындағанда; социологиялық деңгейде – адам зейнетақыға шығып статус өзгергенде; психологиялық деңгейде – адам болып жатқан өзгерістерді байқап және оған үйрене бастайды. Қарттық жас – қартаю процесі ашық көрінетін, онтогенездің аяқталу кезеңі. Қазіргі кезде қартаюдың әртүрлі анықтамалары бар. Ғалымдардың кейбіреулері қартаюды клеткалық заттың физико-химиялық құрылымы өзгерісі есебінен реактивті клеткалардың біртіндеп өзгеруі деп қарайды. Басқалардың ойынша, қартаю ішкі және сыртқы ортадан қорғанудың, мінез-құлықтың, физиологияның, биологияның төмендеуі. Сондай-ақ, қартаюды өмір сүруімен және қорғанудың төмендеуіне әкелетін мінез-құлық өзгерісінен байқалады [4, 45 б.].

Қартаюдың алғашқы анықтамалары мен оның себептері антикалық дәуірге жатады. Ұлы көне грек дәрігері Гиппократ (б.д.д. V-IV ғғ) қарттықты – табиғи жылудың азаюы және ағзаның кебуінің нәтижесі деп санаған. Сол

кезенде өмір сүрген философ Платон, қартаюға әсіресе орта жастағы өмір сүру салты әсер етеді деп көрсеткен.

Қартаю өз даму жылдарында мына сала мамандары бойынша: дәрігерлерден және физиологтардан, философтардан және биологтардан, психологтардан, социологтардан, тарихшылар және құқықтанушылардан өзіне жаңа білімдер жинады. Қартаю мәселелері туралы Цицерон, Аристотель, Роджерс, Бэкон, Кондорсе өз еңбектерінде «Мәңгілік жастық, ұзақ жасау және мәңгі жасау туралы мифтер мен аңыздар адамзат дамуының барлық кезеңінде пайда болып қолдау тауып отырды» дейді.

Адам қартаюының нормалы процесін оның негізгі көріністері мен факторларын, мінез-құлыққа әсер етуін, үлгілері мен қарттық өзгерістерінің күшейе түскендігін зерттейтін ғылым – геронтологияның басын әдетте ағылшын философы Бэкон есімімен байланыстырады. Бэкон қартаю процесін жүйелі зерттей отырып, қартаюдың себептерін ашуға мүмкіндік береді және ол қартаю процесіне жағымсыз әдеттер әсер етеді, – деп санаған.

Ресейде қартаюдың белсенді ұзаруына байланысты алғашқы еңбектер XVIII ғасырда пайда болған. Мәселен, орыс дәрігері И. Фишердің «Қартаю, оның деңгейлерімен аурулары туралы» атты кітабын айтуға болады. Ғылыми геронтологияның негізін салушы И.И. Мечников болып табылады. Геронтологияның, қазіргі ұғымы XX ғасырдың ортасында қалыптасты. Геронтологияның тапсырмаларының бірі – орта әсеріне, өмір салтына, еңбегіне, әлеуметтік қатынастарына және өзара қарым-қатынасына байланысты қартаюдың ерекшеліктерін зерттеу болып табылады [5, 3 б.].

Қазіргі кезде геронтологияны қарт адамдар ауруын зерттейтін медицина облысы, әлеуметтік геронтология, яғни оның өмір салты мен ұзақтығын зерттейтін геронтология бөлімі бөліп қарайды.

Жас ерекшелік психологиясы мәселесі бойынша әдебиеттерге талдау қартаю ұғымының анықтамасы «мәңгі мәселе» қатарына қосты. Қазір қартаюды қалай түсіну, оның алғашқы белгілері қандай, қартаю жасы дегеніміз не? Және оның шекаралары қандай? деген сұрақтарға пікірталастар жүргізілуде. Анықтамаға қиындық тудыратын қартаю – ұзақ, жастық процесс және оның орта жас пен аралығында шекара болмайды. Жалпы алғанда қартаю – жеке процесс, кей адамдарда ол ерте басталады, ал кейбіреулерінде кеш басталады.

Қоғамның әртүрлі тарихи кезеңдерінде және әртүрлі мәдениеттерінде қартаю мынадай жолмен анықталады: Пифагор – 60 жас, Қытай ғалымдары – 70 жас, XX ғасырдағы ағылшын физиологтары – 50 жастан жоғары, неміс физиологі М. Рубнер – 50 жас қарттық, 70 жасты қадірлі қарттық деп санаған.

Ю.Б. Гварнавский бүкіл қарттық кезеңді жеке топтарға бөлуді ұсынады: егде жас – 50-65; қарттық жас – 65-тен жоғары.

Ғылымда жас ерекшелік кезеңнің келесідей сызбасы қабылданған:

– егде жас еркектер үшін 60-74, әйелдер үшін 55-74 жас.

– қарттық кезең, әйелдер мен еркектер үшін 75-90 жас.

– ұзақ жасаушылар әйелдер мен еркектер үшін 90- жас және одан әрі жоғары жас.

Сондай-ақ, зейнеткерлік жасты мемлекет жасайды. Зейнеткерлік жасты анықтауда хронологиялық жас кезеңі, яғни өмір сүрген жылдардың санын есепке алмайды, бірақ жұмыс атқарған жылдардарына қарай анықтайды.

Функциялық жас кезең – жас ерекшелік динамикасының физиологиялық функциясында көрініс береді, генетикалық компонентінен, өмір салтымен жүре пайда болған ауруларымен, стрестік жағдайларымен, физикалық-психикалық және интеллектуалды белсенділікпен анықталады.

Психологиялық кезең – көрсеткіштер тобы. Психиканың жас ерекшелік өлшемдерімен сипатталады.

Биологиялық кезең – жастық структура және ағза функциясының деңгейлерінің көрсеткіші [6, 78 б.].

Осы кезге дейін қартаюдың себептері мен қарттық инволюцияның бірінші элементтері қандай деген сұраққа жауап жоқ.

Қартаюдың себебіне ең көп ескі және оның ғылыми түсініктеме, ол Аристотельдің «De juventute te senectute» еңбегінде жазылған. Аристотельдің ойынша, қартаю жеке-дара өмірдің басында әртүрлілік иесіне берілетін, «туылғаннан бастап берілетін жылудың» біртіндеп азаюымен түсіндірілді. Сондай-ақ, Аристотель адам өмірін кезеңдерге бөлуге тырысады, сол арқылы биожаз есебінің негізін салды. Бірінші бөлім – *juventus* (жастық), *virilitas* (кемелдену), *senium* (қартаю), Гиппократтың «De diaeta» шығармасында «табиғи ыстықтықты» жоғалту туралы ой бар.

Гиппократ пен Аристотельдің ойлары қартаю кезіндегі жылдың бөлімді жас кездегі

жылу бөлінуге қарағанда баяу өтеді дегенге негізделген. Гален одан ары барады. Оның ойынша қартаю тәннің ылғалдығын азайтуын болдыратын «табиғи ыстықтан» анықталады. Гален қарт адамдар қалпының көлемі азаяды, нәтижелерінде өмірді ұстап тұратын негізгі жылу кетеді. Бұл ой XVIII ғасырға дейін үстемділік құрды. Дәрігер А де Лауренсон қартаю шырын мен «табиғи ыстықтың» үздіксіз 4 соғысын көрсетеді деп жазды. «Майшам майды қалай керек етсе тән де ылғалды солай керек етеді. Ылғалдық тән тамақтанғанда ғана қалпына келеді, бірақ бұл қалпына келу әрқашан толық болмайды, біздің тәніміздің органикалық заттары тамақпен сұйық болады. Организм құрғақ және салқын болады, соңында өмір өшеді. XVIII ғасырда «табиғи ыстық» деген ескі термин «өмірлік күш (энергиямен)» алмастырылды. Ағылшын дәрігері Э. Дарвин атақты биологтың ағасы «өмірлік тұршігудің жүдеуіне әкелетін витаминикалық болжам жасады», бұл жерде қартаю клеткалардың ауыстырылмайтынды болуын құрауы ретінде растайды. Орта ғасырларда өмірді жеті кезеңге бөлген [7, 66 б.]. Егде жастағы жеке тұлғаның психологиялық дамуы қарт адамдардың жеке тұлғасының өзгеруі туралы мәселе бойынша көптеген қарама-қайшы пікірлер бар. Олар зерттеушілердің қартаюдың мәні мен «жеке тұлға» ұғымын түсіндіруге деген түрлі көзқарастарын бейнелейді. Кейбір авторлар жеке тұлғаның қарт жаста қандай да бір айтарлықтай өзгерістерін теріске шығарады. Өзгелері соматикалық және психикалық өзгерістердің барлығын, тіпті кәрілікті де ауру деп есептейді. Олар мұны кәріліктің үнемі дерлік әртүрлі сырқаттармен қатар жүретіндігімен және әрдайым өліммен аяқталатындығымен түсіндіреді. Бұл көзқарастардың ең ақырғылары, сонымен бірге көптеген нұсқалары да бар.

Ю.Б. Тарнавский кәрілік – уақыттың ең бір сыни кезеңі деп айтты. Ол қоршаған жағдайға бейімделу үшін жеке тұлғаның барлық күшін талап етеді. Бірақ, егде жастағы адамға жаңа мәртебеге әдеттену көбінесе қиын болады. Автор егде жастың минустармен ғана сипатталмайтындығын атап өтеді. Кәрілік өзіне көптеген бағалы, оң сапаларды қамтиды. Қарт жаста болмай қоймайтын жасқа қатысты бейімделу мүмкіндіктерінің төмендеуінің орны өмір бойы қол жеткізген кәсіби шеберлікпен, терең танып-білумен және дағдылармен толтырылады. Бейімделу механизмдері расымен де төмендейді, бірақ мұның орны жоғары пайымдау деңгейімен, ой-өрістің кеңдігімен сәтті толтырылуы

мүмкін. Осылайша, адамның жеке тұлғасы оның қартаю шамасына орай өзгереді, бірақ қартаю биологиялық (жеке тұлғаның конституционалдық типі, темпераменті, дене-бітімі саулығының жағдайы), сонымен бірге әлеуметтік-психологиялық (өмір сүру салты, отбасы-тұрмыстық жағдайы, рухани мүдделерінің, шығармашылық белсенділігінің бар болуы) тәрізді бірқатар факторларға байланысты түрліше өтеді.

Т.В. Косарева «адам өмір бойы қалай өмір сүрсе және ол жеке тұлға ретінде қандай болса, солай қартайды» деп айтады. Жеке тұлғаның қартаюы «қартаюды қабыл алмау» синдромында көрініс беруі мүмкін, мұның негізінде жеке тұлғаның қажеттіктері мен ішкі дене-бітімдік және психикалық қартаю шамасына орай оларды қанағаттандырумен шектелген мүмкіндіктердің арасындағы ішкі кикілжің жатыр. Бұл қарама-қайшылық фрустрация құбылыстары мен жеке тұлғаның әлеуметтік-психологиялық дезадаптациясының түрлі формаларына алып келеді. Жеке тұлғаның қартаю процесіне әлеуметтік және психологиялық сәттердің ықпал етуі әдеттегі әлеуметтік және психологиялық байланыстар мен егде адамның жеке тұлғасының қарым-қатынасының үзілуінде болып табылады, бұл мәні жағынан жеке тұлғаға қолайсыз әсер ететін әлеуметтік деривацияға алып келеді. Бұл эффект көп жағдайда дене-бітімдік және психологиялық жалғыздық жағдайында, әсіресе қарттық кезеңде неғұрлым күшейе түседі. Осылайша, адамның мәртебесінің қартайғанда өзгеруі ең алдымен еңбек қызметінің тоқтауынан немесе шектелуінен, өмір сүру салтының өзі мен қарым-қатынас жасаудың құндылық бағдарларының түрі өзгеруінен, сондай-ақ жаңа жағдайларға әлеуметтік-тұрмыстық, сонымен бірге психологиялық бейімделуде түрлі қиындықтардың пайда болуынан туындайды. Әлеуметтік-психологиялық және биологиялық факторлардың жеке тұлғаның қартаю процесіне ықпал ету ерекшеліктерін дәлме-дәл әрі толығымен білу қарт адамдардың өмір сүру жағдайын, салтын, қарт адамның жеке тұлғасының оңтайлы жұмыс істеуіне ықпал ететіндей әрі осы арқылы оның қартаю процесі ықпал ету үшін айтарлықтай өзгертуге мүмкіндік береді. Жеке тұлға ұғымына кіретін аса маңызды жүйелердің бірі өз-өзінің бейнесі болып табылады. Бұл адамның өзі, өзінің сыртқы түрі, мүмкіндіктері, қабілеттері, артықшылықтары мен кемшіліктері, сондай-ақ өзіне деген эмоционалдық көзқарасы туралы түсінігі. Қарт адамның бойындағы өзі туралы түсінік ең бастысы көкейтесті өмірлік жағдаятқа

байланысты. Меншікті «Мен» туралы тұрақты түсінікті ұстап тұруға деген бетбұрыс байқалады. «Мен» бейнесінің тұрақтылығы жеке тұлғалық және эмоционалдық тепе-теңдікті сақтау үшін маңызды. Өзін-өзі бағалаудың кенеттен күйреуі мен меншікті «Меннің» қабылдануы невроздар, тіпті психоздар түрінде көрінуі мүмкін. Адам өзі өмір сүріп жатқан ортадан өзіне байланысты алатын кері ақпарат маңызды рөл ойнайды. Қоғамда таралған таптаурындар егде адамдардың өзіне деген көзқарасының қалыптасуына ықпал етеді. Жағымсыз пікірлердің әсерімен егде адамдардың көптеген өкілдері өзіне, өзінің қабілеттері мен мүмкіндіктеріне деген сенімін жоғалтады. Олар өздерін бағаламайды, өзін-өзі сыйлауды жоғалтады, өзін-өзі кінәлауды бастан кешіреді, олардың бойында мотивация төмендейді, осыған орай әлеуметтік белсенділік те төмендейді [9, 56 б.].

Г. Крайг өзінің қабілеттері мен мүмкіндіктері жөніндегі пікірдің қызметтің тиімділігіне едәуір ықпал ететіндігі туралы жазады. Кейбірегде адамдар жуық арада жадысын жоғалтатындығына, бұрын қолынан келгендерін істей алмайтын жағдайда болатындығына нық сенімді, олар өз өмірін бақылауды ішінара жоғалта бастайды. Мұндай пікірлердің әсерімен олар расында да өздерінің құзыреттілігін де, өмірдің мән-жайларын бақылауды да жоғалтады. Өзіне деген субъективті көзқарастың теріс модальдығы – адамның психикалық қана емес, сонымен бірге дене-бітімдік қартаюының да маңызды факторы. Егде адамдарды әлеуметтік-психологиялық жете бағаламау немесе бағасыздандыру олардың толыққанды жұмыс істеуі үшін қолайсыз басқа да мән-жайлармен тығыз байланысты. Оларға бірінші кезекте, келесілер жатады: жұмыстан айрылу, зейнеткерлікке мәжбүрлі түрде шығу, жеке тұлғалық маңызды рөлдерді жоғалту. Нәтижесінде адам өзінің кәсіби келешегінен айрылады. Сондай-ақ, ол жеке тұлғалық байланыстар жүйесінен шығып қалады, бұл жүйеге әртүрлі буындардың өкілдері кіреді. Осылайша, қартайған адам өзі үшін күрделілік пен белгісіздік дәрежесі жағынан бірегей жағдаятқа тап болады. Адамға өзінің мінез-құлқына талап қоюды өз бетінше қалыптастыруға тура келеді, өмірдің зейнеткерлікке шығу жағдайындағы қиындықтарының бірі осы болып табылады [10, 11 б.].

А.В. Бороздина мен О.Н. Молчанова өз жұмыстарында өзін-өзі бағалауды зерттеудің нәтижесін сипаттайды. Өзін сипаттаған кезде ер адамдарда іскерлік саланың санаттары жиі

еске салынады, ал әйелдер ең бастысы жеке тұлғалық сапаларға баса көңіл аударады. Сипаттауда мүдделердің, қызығушылықтардың саласы едәуір орын алады. Адамдардың бір бөлігі дүниеге деген ортақ мүддені растайды, бірақ басым бөлігі нақты қызығушылықтарын көрсетеді. Ерекше таралғандардың арасында оқу, фильмдерді қарау, тоқу, серуендеу, әңгіме-дүкен құру бар. Өзін-өзі сипаттаудағы маңыздысы – әлеуметтік байланыстар, оның ішінде отбасылық байланыстар саласы болып отыр. Бұл сала әйелдер үшін айрықша маңызды. Сондай-ақ, денсаулықты, көңіл-күйді сипаттау маңызды орын алады. Санамаланған тақырыптардың барлығы адамның бүкіл өмірлік циклы үшін маңызды болып табылады, бірақ қарттарда олардың кейбіріне ерекше баса назар аударылады. Өзін-өзі бағалаудың жетекші элементін ерекшелеу мәселесінде қарттарда мінез-құлықты реттеу негізі ретінде өзін-өзі мінсіз бағалауға емес, өзін-өзі шынайы бағалауға бағдар жасалады, бұл өмірлік циклдың бұрын болған кезеңдеріне тән [11, 44 б.].

Ортақ ерекшеліктермен қатар, өзін-өзі бағалаудың бірден көзге түсетін жеке айырмашылықтары да бар. Бұл геронтогенездің жалпы заңының, ересек жастағы адамдар топтарында осы кезеңдегі жай-күйдің, функциялардың немесе қасиеттердің көрсеткішін едәуір арттыратын, түрленуін күшейтетін сан алуандық заңының салдары болып табылады. Кәріліктің қарастырылып отырған эмоционалдық және жеке тұлғалық мәселелерінен басқа, осы жастағы интеллектуалдық жұмыс істеу аса маңызды болып табылады. «Зияткерлік тапшылық» тұжырымдамасы кәрі адамдардың интеллектіне дәстүрлі көзқарас болды, яғни, кәрілік шақта адамның жалпы ақыл-ой қабілеттерінің төмендеуі басталады. Бірақ, қазіргі заманғы зерттеулер бұл тұжырымдаманы растамайды. Егде жаста интеллект көрсеткіштерінің төмендеуі көбінесе реакция жылдамдығының баяулауымен байланысты екендігін ескеру керек, осының себебінен тапсырмаларды орындауға қажет уақыт созылады. Егер уақыттың қатаң шеңберімен шектемеген жағдайда, тапсырманы неғұрлым сәтті орындауға болар еді. Қарттардың елді мекендегі үлесі ұлғаю шамасына қарай олардың когнитивтік қызмет етуін түсіну барынша маңызды бола түсуде. Аса маңызды әрі елеулі мәселе биологиялық процестермен анықталатын морфо-функционалдық жылжулар адамның психикасы мен оның интеллектуалдық мінездемелерінде қаншалықты бейнелетіндігінде

болып табылады. Зерттеушілер жас және егде жастағы тұлғаларды интеллектуалдық тестілеу деректерін тікелей салыстырудың мәні жоқ, өйткені бұл интеллекттің спецификасын анықтамайды деп есептейді. Егде жаста интеллект сапалық тұрғыда басқаша болады. Егер жастық шақта интеллект басым түрде үйренуге және жаңа міндеттерді шешуге дайын болуға бағытталса, ал кәрілік шақта жинақталған тәжірибе мен ақпаратты пайдалануға құрылатын міндеттерді орындауға қабілеттілік негізгі рөл ойнайды. Жастық шақта егер адам шығармашылық, ғылыми қызметпен айналысатын болса, ақыл-ой қабілеттілігінің дәрежесі айрықша маңызға ие болады. Зияткерлік еңбектің адамдары ақылдың зеректігін қатты қартайғанға дейін сақтайды [12, 41 б.].

И.М. Мечников пікірі бойынша, өмір гармониясы «ортобиозға» тыныштық, психикалық сілкіністің болмауынан болып жатқан оқиғалардан шеттеуі, айналға сезімсіз түрде қарамауымен қол жеткізілмейді. Ереже бойынша ғалымдар барлық психологиялық және медициналық жағдайы бірдей емес, егде кезең тобына 60-тан 75-ке дейінгі жасты жатқызады. Бұл топқа кіретін адамдар үшін белсенділік деңгейі айтарлықтай жоғары сақталған, ал олар үшін әлеуметтік-психологиялық бейімделуді және осы арқылы психологиялық өзін жақсы сезінуді бұзу маңызды проблемалардың бірі болып табылады [13, 11 б.].

Қартайу кезеңінде адамдардың бос уақытын тиімді өткізудің маңызы ерекше.

В.И. Пименова бос уақыт қызметінің үш тобын атап көрсетеді:

– бірінші – қоғмадық пайдалы қызмет, осының негізінде рухани құндылықтар жасалады. Оған қоғмадық жұмыс, өнертапқыштық, көркем шығармашылық түрлері оқу жатады;

– екінші топ – рухани құндылықтардан тұтыну, кітап, газет, журнал оқу, теледидер көру, театр, кинотеатрға бару;

– үшінші топ – түрлі демалыстар, яғни дене тәрбиесі, спорт, туризм сияқты, белсенді түрі мен пассив демалыс түрі.

Ал Г.А. Евреева бос уақыты пайдаланудың негізгі үш деңгейін атап көрсетті:

– біріншісі – қабілетті дамыту мен шығармашылық мүмкіндіктерін жасаушы әрекеттер;

– екіншісі – рухани және тән қажеттеліктерін қанағаттандырушы әрекеттер;

– үшінші – шығармашылық және әлеуметтік потенцияны арттыру және деструктивті (анти-мәдени) әрекеттер.

Бос уақытты егде адамдар қызметін ұйымдастыру жүйесі олардың қажеттіліктері, мүдделері, мәдени мақсаттары және идеялары арқылы анықталады. Бір қажеттілікті қанағаттандыру

басқа бір қажеттілікті тудырады. Мұның өзі демалыс түрін байыта түседі. Сондықтан да әлеуметтік үйлерде қарттардың бос уақытын тиімді ұйымдастырудың маңызы ерекше.

Әдебиеттер

- 1 Бодалев А.А. Психология общения / А.А. Бодалаев. – М., 1996.
- 2 Вардомацкий А.П. Моральная регуляция поведения личности / А.П. Вардомацкий. – Минск, 1987.
- 3 Василькова Ю.В. Социальная педагогика / Ю.В. Василькова. – М.: 1999.
- 4 Волченко Л.Б. Культура поведения, этикет, мораль / Л.Б. Волченко. – М., 1982.
- 5 Вардомацкий А.П. Моральная регуляция поведения личности / А.П. Вардомацкий. – Минск, 1987.
- 6 Волченко Л.Б. Культура поведения, этикет, мораль / Л.Б. Волченко. – М., 1982.
- 7 Васильева Э.К. Семья и её функций / Э.К. Васильева. – М., 1975.
- 8 Витек К. Проблемы семейного благополучия / К. Витек. – М., 1988.
- 9 Голод С.И. Стабильность семьи: социологические и демографические аспекты / С.И. Голод. – М.: Наука, 1984.
- 10 Шакурова М.В. Методика и технологии социального педагога / М.В. Шакурова. – М., 2002.
- 11 Харчев Л.Г. Социология воспитания. – М., 1990. – 123 б.
- 12 Мертон Р. Социальная теория и социальная структура // Социс. 1992. №2. – С.118-124.
- 13 Холостова И.И. Социальная работа: учеб. пособие, 2004.

References

- 1 Bodalev A.A. Psihologija obshhenija / A.A. Bodalaev. – M., 1996.
- 2 Vardomackij A.P. Moral'naja regulicija povedenija lichnosti / A.P. Vardomackij. – Minsk, 1987.
- 3 Vasil'kova Ju.V. Social'naja pedagogika / Ju.V. Vasil'kova. – M.: 1999.
- 4 Volchenko L.B. Kul'tura povedenija, jetiket, moral' / L.B. Volchenko. – M., 1982.
- 5 Vardomackij A.P. Moral'naja regulicija povedenija lichnosti / A.P. Vardomackij. – Minsk, 1987.
- 6 Volchenko L.B. Kul'tura povedenija, jetiket, moral' / L.B. Volchenko. – M., 1982.
- 7 Vasil'eva Je.K. Sem'ja i ejo funkcij / Je.K. Vasil'eva. – M., 1975.
- 8 Vitek K. Problemy semejnego blagopoluchija / K. Vitek. – M., 1988.
- 9 Golod S.I. Stabil'nost' sem'i: sociologicheskie i demograficheskie aspekty / S.I. Golod. – M.: Nauka, 1984.
- 10 Shakurova M.V. Metodika i tehnologii social'nogo pedagoga / M.V. Shakurova. – M., 2002.
- 11 Harchev L.G. Sociologija vospitanija. – M., 1990. – 123 b.
- 12 Merton R. Social'naja teorija i social'naja struktura // Socis. 1992. №2. – S.118-124.
- 13 Holostova I.I. Social'naja rabota: ucheb. posobie, 2004.